

СУТНІСТЬ І ГЕНЕЗА АІ ЯК МЕТАЖАНРУ

Антоніна АНІСТРАТЕНКО,

Буковинський державний медичний університет, м. Чернівці
(Україна)

oirak@bsmu.edu.ua

CONSISTENCY AND GENESIS OF AH AS A METAGENRE

Antonina ANISTRATENKO,

Bukovinian State Medical University, Chernivtsi (Ukraine),

ORCID ID 0000-0003-1984-4441; Researcher ID: S-7158-2016

Anistratenko Antonina. Consistency and genesis of AH as a metagenre.

The first declared **purpose** of the proposed research was to form a class of combinatorial configurations, that is realized in the constituent elements (with their connections) of the metagenre of alternative history in Ukrainian and other national literature.

In Ukrainian literature, the concept of alternative history as a phenomenon of the literary process, is clearly defined in post-postmodernism and postmodernism. It is associated with the 70s-90s of the twentieth century and the first decade of the 21st century. Although samples of AI works, as phenomena, have been known since the beginning of the XX century, both in mainland Ukraine, and works that were written or published in emigration (for example, V. Vynnychenko «The Solar Machine», 1920, M. Tchaikovsky «For the Power of the Sun», 1918). The list of Ukrainian writers who created «pure» samples of AH and «N genre + AH» works lasts in the period of creativity of the V. Baziv, O. Berdnik, I. Bilyk, M. Brynykh, V. Vladko, V. Danylenko, R. Ivanchenko, Yu. Lukshits, V. Kozhelyanko, R. Ivanychuk, M. Kidruk, O. Menshov, Val. Shevchuk, Yu. Shcherbak, Ya. Yanovsky.

The most famous researchers of works of the alternative history genre are G. White (USA), R. Katsman (Israel), J. W. Campbell (USA), J. Clute (USA), V. Collins (USA), R. Cawley (USA), V. Leshchenko (Russia), A. Royfe (Russia), N. Chernaya (Russia), M. Schneider-Mayerson (USA), etc.

Through the implication of alternative history in artistic production, in the new millennium, the philosophy of history returned again to the polemic between history and the novel adepts, which was investigated here for the first time and this forms the **novelty** of the studio. Back in the 18th century, D. Diderot, speaking of S. Richardson, compared History as a bad-Novel to the Novel itself, indicated as a good-Story. It is the novel, according to O. Thierry, putting forward clear and consistent principles of understanding, that approaches the truth to a greater extent than a story covered with dust, capable only of accumulating facts without their internal logical connection. The long and intricate history of the existence of the historical novel, in particular in English (W. Scott) and French literature (J. Michelet), divided slightly the warring camps of *visionaries* and *historians*.

In historical science and fiction literarz research, is increasingly realized the human desire to change something in history, in order to return it to the right direction. Replacing facts or treating them only politicizes historical chronicles and historiography itself, but does not give the desired correction of historical modernity. The writers understood the logic of events, especially at a certain chronotope distance, superimposing historical facts on already known schemes of historical events of past eras. Historical gaps and moments, that are most interesting for the foreign writers, relate mainly to the history of wars and the turn of the century and also relate to the history of Christianity. Instead, AH works in Ukrainian literarz process practice relate primarily to domestic history (often political) and either belong to the times of Kievan Rus and the Christianization of Ukrainian lands (I. Bilyk «A Sword of Arey», «Funeral of the Gods», «Do not annoy the gryphons», V. Vladko «Descendants of the Scythians»), or until the 19th – early 21st centuries (O. Irvanets «Rivne-Rovno», Ya. Yanovsky «Belvedere Valley», Yu. Shcherbak's «Time of the Deathrists» and, of course, a *defilade* series of three novels by V. Kozhelyanko). **Research methods** are comparative, descriptive, historical and chronological. **Conclusions.** So fiction in the XX and XXI centuries, gradually borrowing schemes and matrices of other genres of fiction, also becomes a genre that uses the achievements of its once subsidiary genres, including alternative history. So there are two processes at the same time: re-structuring and modification of genre boundaries and canons.

The second factor, which, as it was found, increases the number of genre markers, which, in turn, increase the blurring of the boundaries of AI, as well as expand the boundaries of the valence of this genological formation, which contributes to the creation and consolidation of new AI subgenres in the field of prose, was precisely the problem of genre theory researcher N. Kh. Kopystynsky's transformation of the genre based on the tradition of a specific national literature in the metazhanr of world literature. This revealed feature of the functioning of the AI metazhanra from the discourse of Ukrainian literature can be effectively transferred to the soil of other literatures: Polish, Czech, German. And most importantly, it is the transformation of the genre in national literature into the metazhanr of world literature that demonstrates, as a partial manifestation, the contact-genetic influence between national literatures in the context of the world literary process.

Creation of a grateful ground for simultaneous coexistence of many heterogeneous, multidimensional ideas means multiculturalism, polysemantic as significant factors in the development of culture and, in particular, literature of Europe lead the American genre by origin to the territory of European writing.

The most widespread and reader's interest AI genre gets in German, Swedish, British literature of Western Europe and in Polish, Czech, Ukrainian, Russian Europe East. In this study, attention is focused on the influence of German-language literatures, Polish, Finnish, Swedish among European ones on the formation of AI in Ukrainian literature and the importance of V. Kozhelyanka's creativity in the development and formation of this genre in the Ukrainian literary process. Alternative

history in Slavic literary discourse was also an emergency help in the restoration of mythology Byzantine and Roman space, which remained deactivated for almost a century. As already mentioned, first in historiographic practice and the field of historical reconstruction, and later in fiction. First it have been started in English, and further – in all national writing traditions in Europe and even the USA.

Keywords: *alternative history, metagenre, national writing traditions, Ukrainian literature, genesis of AH.*

Вступ. Динамічна історія Європи та Америки ХХ століття, злет і падіння керівництва окремих держав, процеси гуманізації та децентралізації, поява й девальвація нацизму та фашизму, демократизація Західної Європи, вивіщення та розпад СРСР, нарешті – консолідація Східної та Західної Європи набули особливого нового образу в дзеркалі літератури як найбільш динамічного виду культури. Практична філософія П. Рікера (Paul Ricoeur) – вершина переосмислення проблем людської ідентичності в контексті трагічного досвіду ХХ століття. «Сам як інший»¹ – головний твір П. Рікера про філософію людини, про здатність людини на вчинок, слово та відповідь на «запитання» приходять до розв'язання проблеми ідентичності особистості та піднімає проблему ролі особистості в історії та літературі, окреслює спільність і відмінність цих двох дискурсів, а найголовніше – у зоні їхнього перетину. Зона перетину історії та літератури може бути гідно окреслена межами метажанру альтернативної історії. Адже саме в цьому дискурсі історія як річ у собі здобуває заборонений офіційною історіографією умовний спосіб, а література, як фрактальна фігура культури, здобуває найреальнішу дійсність із усіх дотепер отриманих нею для власного опрацювання. П. Рікер окреслює подібне поєднання у філософському вимірі особистої та наративної ідентичності, дилема між якими виникає «водночас із постановкою питання про перманентність у часі – співвідношення між нашими двома версіями ідентичності вперше постало як справжня проблема»². Перевага на користь однієї з цих ідентичностей визначає вибір певної лінії з множинних схем подій, що в художній прозі буде виражено як «точка біфуркації» (момент часу в прямуванні фабули, коли відбувається зміна «природної історії») (за В. Вернадським) на літературну історію (фантастичну, фентезійну, псевдоісторичну тощо). Так, наративна ідентифікація, що у праці П. Рікера являє собою національно-ментальну та суспільну ідентифікацію особистості в колі властивих їй ролей (громадянин, батько, мати, співробітник, військовослужбовець тощо), в літературі займатиме нішу історичної прози, а особиста самоідентифікація, що у П. Рікера реалізує духовну сентенцію самості (selfhood), відповідатиме саме альтернативній історії як принципу відтворення художнього світу прози. Персонаж, означений як певний історичний прототип, діє осібно, впливаючи на розвиток історії, що змінює свій звичний плин під впливом дивергента. Тому головне поле функціонування сукупності творів, які формують корпус літератури альтернативної історії перебуває саме на перетині явищ колективного

та індивідуального, іншими словами, балансує на межі history та story (тобто глобальної історії як цивілізаційного прямування людства і локальної історії, оповіданої автором), саме тому в цьому дослідженні кваліфікуємо АІ як метажанр. Оперування категоріями глобального історичного процесу, тобто метаісторії, тієї, що перебуває поза реальною хронікою окремих віх історії, однак у художньому творі, в прикладному аспекті, «працює» з конкретною національною історією, створюючи ймовірну альтернативу історіографічній правді.

У кожному художньому творі альтернативна історія реалізується за рахунок формули альтернативізму, що об'єднує різні за генологічним базисом і набором елементів поетики прозові зразки в структуру метажанру АІ.

Основний виклад. Альтернативна історія (АІ) – це інтермедіальне явище культури ХХ-ХХІ ст.ст., що об'єднує метажанр літератури, напрям образотворчого мистецтва та корпус студій з історіографії, культурології, політології, які за основу творчого / наукового методу приймають багатовимірність (нелінійність) історичного часу.

Пропонована дефініція постає як системне узагальнення доволі об'ємного матеріалу попередніх студій. Зокрема, в літературознавстві сутність терміну вивчали під призмою традиції антиутопії та фантастики (зокрема, наукової фантастики). О. Осьмухіна (Ольга Осьмухіна) та Г. Махрова (Галина Махрова) визначають АІ як похідне жанрово-стильове утворення антиутопії, вказують на зв'язок із традиційною поетикою фантастики. Треба зауважити, що практично всі дослідники альтернативної історії (М. Шнайдер-Маєрсон, Р. Кацман тощо) уникають прямої номінації генологічного маркування АІ, а також її таксономічного рівня, натомість називаючи художню АІ «літературним феноменом», «новим художнім явищем», «дочірнім жанром антиутопії» тощо. Проте, саме питання походження і моделі функціонування визначає, на нашу думку, генологічну сутність альтернативної історії.

У пропонованому дослідженні альтернативна історія детермінується як явище літератури ХХ століття, що пройшло шлях від субжанру наукової фантастики та історичної прози до метажанру (1990-2000 рр.) в європейських літературах та зокрема в українській літературі.

В дискурсі теорії літератури, на нашу думку, термін має сутність метажанру саме через генологічну спорідненість із фантастикою (більшою мірою із science fiction, ніж із фентезі, хоча зразки творів такого поєднання наявні). А фантастика визначається як метажанр у студіях Ю. Подлубнової (Ю. Подлубнова), Р. Співак, Б. Іванюка. Отже, утворення на стику двох

¹ Riker P. Sam yak inshyi [Himself as Other], Kyjiv: Dukh i litera, 2002, 458 p. [in Ukrainian].

² Ibidem, P. 141.

метажанрів, очевидно, продукує суміжний метажанр. Також на користь метажанрової природи АІ свідчить той факт, що утворення є жанрово-тематичним: «Метажанр – більш загальне поняття. Він так само, як і мегажанр, – міжвидове й міжродове явище, крім того, пов'язане й з категоріями філософії та естетики (комічне, фантастичне)»³, – резюмує у статті «Жанр, метажанр, мегажанр як теоретичні проблеми» О. Стужук. Отже, бачимо яскраво виражений тематичний маркер у визначенні наджанрового генологічного утворення «метажанр». Суголосно до вказаної ідеї висловлюється Л. Шмайнк (Lars Schmeink) у праці «Дистопія, наукова фантастика, постгуманізм і рідка сучасність»⁴, однак вчений вказує насамперед на стильові межі розширення валентності АІ дискурсу (що Л. Шмайнком ототожнюється із сукупним простором дистопії та наукової фантастики): «[...] науково-фантастична історія стала всюдисущою, як у багатьох виявах нашої повсякденної культури, від газет та політичного дискурсу [...] до використання фантастичних елементів у глобальних медіа поза традиційними межами, так і у високих колах культури»⁵.

Наступним чинником у визначенні фантастики як метажанру постає функціональний аспект. У номенклатурному визначенні генології в художній прозі до понять метажанру та мегажанру науковці вдалися в добу соцреалізму, на що вказує О. Стужук, тож визначальним стає саме рольовий, функціональний аспект. Тож можемо сформулювати таке визначення: метажанр – це тематично-жанрова єдність, що може самостійно створювати продуктивні жанри, об'єднуючи їх у специфічний спосіб за допомогою генологічних рис та особливостей поетики.

З цього погляду фантастика, як й історичний роман, постають як метажанри. У дисертаційній праці С. Олійник «Інтертекстуальні та жанрово-стильові параметри фантастики Олеса Бердника» дослідниця так описує класифікацію творів фантастики: «[...] визначення будь-якого жанру фантастики має включати характеристику зв'язків фантастичного елемента та дійсності (тобто особливість вимислу)»⁶. Відтак незаперечний факт про існування дочірніх жанрів фантастики та їхніх класифікацій дозволяє окреслити її як метажанр.

Виходячи із суміжного логічного підходу, альтернативна історія також відповідає характеристикам метажанру: продукує дочірні субжанри, являє собою жанрово-тематичне генологічне

утворення, походить із царини двох метажанрів. Окремо слід наголосити на генологічному зв'язку альтернативної історії з антиутопією, утопією та, певною мірою, з романом-пересторогою. Так, антиутопії Дж. Орвелла (George Orwell), О. Гакслі (Aldous Leonard Huxley) структурно, формально належать до романів-антиутопій і формують корпус художньої альтернативної історії. О. Ковтун у монографії «Поетика надзвичайного: Художні світи фантастики, чарівної казки, утопії, притчі і міфу (На матеріалі європейської літератури першої половини ХХ століття)» вказує на суміжність поетики утопії та антиутопії, їхній формальний зв'язок із науковою фантастикою і вказує, що, хоча смислова відмінність між утопією і антиутопією безсумнівна, з точки зору поетики вони являють собою різновиди в цілому єдиної художньої структури. Потверджує цю ідею також американський літературознавець Г. Розенфельд (Gavriel Rosenfeld): «[...] я стверджую, що письменники та вчені давно створювали «аллоісторичні наративи» з принципово презентантних мотивів. Альтернативні історії приймали різні типологічні форми, залежно від того, як їхні автори розглядали сучасність. Наприклад, сценарії хоррору зображували альтернативне минуле як гірше від реальної історичної хроніки з метою потвердження сьогодення, тоді як фентезі-сценарії зображували альтернативне минуле як краще за справжню історію, щоби висловити невдоволення сьогоденням[...]»⁷. З одного боку, студія Г. Розенфельда об'єднує антиутопію й утопію в єдину систему саме за рахунок альтернативної історії, а з другого, – науковець демонструє також наявність генологічного зв'язку АІ з літературою фентезі.

Щодо часу появи альтернативної історії думки літературознавців різних поколінь та країн розділилися. У західноєвропейських та американській літературознавчих школах час фігурування АІ відсувається на початок ХХ століття: «Остаточно закріпилась АІ у світовому письменстві в епоху модернізму. Як жанр художньої літератури вона бере початок у творчості видатного американського письменника М. Твена (M. Twain)»⁸. Питанням художніх систем і художніх напрямів, із естетичними категоріями яких АІ має генологічний та поетикальний зв'язок, буде присвячений окремий підрозділ (див. п. 1.8). Найвідоміші твори альтернативної історії це – «3000 років серед мікробів» М. Твена «3000 Years Among Microbes», 1905), «І прогрімів грім» Р. Бредбері (R. Bradbury «And Thunder Rumble», 1952),

³ Stuzhuk O. «Zhanr, metazhanr, mehazhanr yak teoretychni problemy. Ukrayins'ka naukova terminolohiya» [Genre, metagenre, megagenre as theoretical problems. Ukrainian scientific terminology], *Zb. materialiv naukovo-praktychnoyi konferentsiyi «Ukrayins'ka naukova terminolohiya. Suspil'ni ta humanitarni nauky»* [Coll. materials of the scientific and practical conference «Ukrainian Scientific Terminology. Social and humanitarian sciences»], 12 lystopada 2010, N 3, P. 74 [in Ukrainian].

⁴ Schmeink L. *Dystopia, Science Fiction, Posthumanism and Liquid Modernity. Biopunk Dystopias Genetic Engineering. Society and Science Fiction*. Liverpool University Press, 2016, P. 18-70 [in English].

⁵ Ibidem, P. 19.

⁶ Oliynyk S. *Intertekstual'ni ta zhanrovo-styl'ovi parametry fantastyky Olesya Berdnyka* [Intertextual and genre-stylistic parameters of the fiction of Oles Berdnyk], avtoref. dys..na zdobuttya nauk. stupenya kand. filol. nauk, P. 7.

⁷ Rosenfeld G. *Why Do We Ask «What If?» Reflections on the Function of Alternate History*. *History and Theory*, December 2020, P. 90103, URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/1468-2303.00222> [in English].

⁸ Nicholls P., Clute J. *The Encyclopedia of Science Fiction*, London: Orbit, 1993, P. 806 [in English].

«Еутопія» П. Андерсона (Poul Anderson «Eutopia», 1967), «11 / 22 / 63» С. Кінга (Stephen King «11 / 22 / 63», 2011). Роман М. Твена «Янки з Коннектикута при дворі короля Артура» (1889) написаний на матеріалі реальних історичних нотаток, хронік, свідчень, проте сюжетним каталізатором є введений письменником фантастичний елемент, який можна узагальнено назвати: що було б, якби... Точка дивергенції, за яку править введений ззовні поворотний елемент, що змінює звичний (відомий, реальний) перебіг історії, – це найважливіший жанровий маркер, який допомагає ідентифікувати твір як такий, що є альтернативною історією.

Зміна історії в минулому (навіть якщо йдеться про майбутнє суспільства) створює лауну для розгортання сюжетних схем фантастичного виду літератури, тобто готує вдячний ґрунт для реалізації типових фабульних конструкцій наукової фантастики та фентезі, наприклад, подорожі в часі, втручання інопланетних цивілізацій чи окремих представників позаземних форм життя, результати й зміни перебігу НТР тощо.

Метажанровими маркерами творів АІ, окрім умови альтернативності, вважаємо також балансування на межі глобального та часткового, тобто *history* і *story*; у творах АІ розглядають можливі історії розвитку, сценарії життя винятково людської цивілізації, у стосунку до офіційної історіографії; інтермедіальність та системність підходу до створення альтернативного світу (принцип саги, епічність, деталізація і фентезійність оповіді, публіцистичність або епістолярність мовостилю, яскравий незвичний ономастикон); на ідейно-тематичному рівні часто використовуються алюзії або прямі посилання на історіографічні джерела, а також на міфи, легенди, древні філософські трактати, сакральні та фольклорні тексти.

На суголосні до висловлених ознаки вказує К. Ебботт у статті «Минуле, умовно: альтернативна історія в спекулятивній фантастиці»⁹, однак учений все ж схильний генетично виводити АІ з царини наукової фантастики й розглядати як дочірній жанр: «Альтернативні історії белетризують контрафакти, закладені в історичному мисленні. Роблячи це, жанр може допомогти як науковцям, так і студентам розширити свою історичну картину світу. Кваліфіковані практики не лише задають інтелектуальні питання («а що, як...?»), але й наповнюють історичні сценарії цікавими та переконливими персонажами, які забезпечують відчуття повсякденного життя в іншому часі й місці»¹⁰. Треба сказати, що генологічна парадигма вживання АІ у інваріанті множини «альтернативні історії» вказує на множинність історичних альтернативних сценаріїв, а маркування АІ як жанру фантастики відповідає усталеному погляду американського літературознавства, що слугує базисом

для студії К. Ебботта, адже в статті він аналізує передусім збірник Ф. К. Діка «Людина у високому замку».

Процеси, що відбуваються в українській, польській, російській, білоруській літературах із різною інтенсивністю, все ж пов'язані з американським сценарієм розвитку АІ та фентезі. Цей зв'язок очевидний, приміром, за плином початкового розвитку жанру: генологічна закоріненість у фентезі (концепція романтизації творення історії) та матриці історичного роману (архітектоніка та фабульні схеми запозичені АІ з найдавнішого романного жанру), літературний конкурс як межа подія для реалізації відгалуження АІ від материнських жанрів.

Другий пункт стає надважливим у інформаційному суспільстві, схильному до детермінування явищ культури. Відтак, якщо якесь явище відбулося, то необхідно позначити точне місце та час цього явища, щоб опредметнити його. Щоби продемонструвати тяжіння сучасного мистецтва (*contemporary art*) до предметності як у формі, так і за змістом, культуролог М. Чікар'кова наводить приклад Т. Емін: «Британська художниця Трейсі Емін продемонструвала 1999 року в галереї інсталяцію «Мое ліжко» («My bed»)... Вона розповідала, що перебувала декілька днів у депресії і провела їх у ліжку без їжі та пиття..., а коли прийшла до тями, ... зрозуміла, що це готовий мистецький артефакт»¹¹. Не беручи до уваги естетичну й етичну складову, бачимо приклад потреби сучасного митця опредметнювати все довкола й усередині: ментальні відкриття, психічні стани, емоції тощо.

Подібна ситуація відбувається із АІ. В американській літературознавчій класифікації досі послуговуються поняттями «жанр» (Т. Шиппі), «субжанр» (М. Шнайдер-Маерсон), а в британській – «наджанр» («overgenre») М. Бредбері у праці «Британський роман нового часу», Р. Кацман – «жанр» («genre») або ж «утворення» («formation»). Причому, незалежно від маркування генологічної формації, альтернативна історія на сучасному етапі визначається різними авторами як певне дітисько актуальної культури та свідомості й історичної літератури, що виникло завдяки любові авторів та читачів до наукової фантастики та фентезі. Тому, пояснює М. Шнайдер-Маерсон, знаковим роком для АІ стає 1995-й, коли пані Ліпер і Р. Б. Шмунк, співробітник НАСА, започаткували літературний конкурс письменників-альтернативістів, коли АІ офіційно одержала «свідоцтво про народження». На цей літературний конкурс звертає увагу й Р. Кацман, стипендіат Кембріджського університету, однак історіографія жанру ведеться ним від Середньовіччя (що вказує на походження жанру з історичного роману): «Середньовіччя та Відродження дають ще

⁹ Ebbott C. The past, conditionally: alternative history in speculative fiction. *Perspectives of History*, January 2016, URL: <https://www.historians.org/publications-and-directories/perspectives-on-history/january-2016/the-past-conditionally-alternative-history-in-speculative-fiction> [in English].

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Chikar'kova M. Yu. *Suchasna kul'tura: problemy aksiolohiyi i terminolohiyi* [Modern culture: problems of axiology and terminology], Kyiv: Vyd. dim Dmytra Buraho, 2018, P. 5 [in Ukrainian].

один характерний приклад «ранньої» альтернативної літератури – жанр мандрівної літератури»¹².

Виникнення жанру АІ на межі фантастики й історичного роману в усіх теоретико-літературознавчих джерелах підтверджується спільним функціонуванням у ньому маркерів обох похідних жанрів. Читаємо у енциклопедичній статті Дж. Клюта (John Clute): «Альтернативна історія – це не комп'ютерна гра-стратегія, яку можна зберегти, переграти і потім знову перезберегти, і не світські бесіди про те, що могло би бути, якби...»¹³. Альтернативна історія «дозволяє проаналізувати хід історичних подій, оцінити роль в історії тих чи тих постатей і випадкових чинників, і, разом із тим, – що найголовніше – зрозуміти закономірності історичних подій, щоб у реальності уникнути повторення колись зроблених помилок»¹⁴.

Амбівалентність ознак АІ пов'язана з тим, що вона виокремилася з царини наукової фантастики та виробила власну концепцію на жанровій матриці історичного роману.

Жанрова схема історичного роману успішно працює в творах альтернативної історії. Адже сама альтернативність виникла у полі історизму, що прийшов на зміну історії. Поява історичного роману пов'язана з відродженням історичної прози в епоху Середньовіччя, модифікацією романної оповідної структури, й перетворенням історичної літератури в епоху Нового часу з міфологічно-притчевого – в епічний рід, пізніше канонізований, жанр роману.

В історичній науці та художній літературі все частіше реалізується прагнення людини змінити щось в історії, щоби повернути її в правильне русло. Заміна фактів чи їх трактування лише політизує історичні хроніки та саму історіографію, але бажаного виправлення історичної сучасності не дає. Розуміючи логіку подій, особливо на певній хронологічній відстані, можна успішно створювати проекти нових варіантів, накладаючи їх на вже відомі схеми історичних подій минулих епох. Особливо вдало за допомогою цього методу можна реконструювати національну історію.

У XX ст. в есеїстиці, драмі, малій прозі, а пізніше – й у романі з'являються елементи АІ. Історичні проміжки та моменти, що найбільше зацікавили зарубіжних письменників, переважно належать до історії воєн та зламів століття, а також стосуються історії християнства. Натомість українські спроби переважно стосуються вітчизняної історії (часто – політичної) і належать або до часів Київської Русі та християнізації українських земель (І. Білик «Меч Арея», «Похорон богів», «Не драгуйте грифонів», В. Владко «Нащадки скіфів»), або до XIX – початку XXI ст. (О. Ірванець «Рівне-Ровно», Я. Яновський «Долина Бельведеру», Ю. Щербак «Час смертохристів», М. і С. Дяченки «Vita Nostra» і, звичайно, «Дефіляда в Москві» В. Кожелянко.

Величезна кількість творів фентезі та фантастики, що значаться під грифом АІ, використовуючи їх як

бренд для успішного поширення книжкового продукту, оскільки в Європі нині цей жанр користується попитом читачів та увагою літературних критиків. Однак не завжди марковані такою аббревіатурою тексти виходять за рамки масової літератури, особливо на ґрунті літпроцесу слов'янських держав.

Наразі звернімо увагу на другий важливий жанровий елемент – фантастичний, і його роль в АІ як жанрово-стильового компонента метажанру, що формує в українській літературі специфічний субжанр – «альтернативну історію України».

АІ як метажанр, у своєму апофеозі, творить сагу-містифікацію на фантастичному ґрунті художніми засобами фентезі після оповіданої реальної історії, що не тільки залишилася зафіксованою в історіографії нації або об'єднанні держав, але й визнана науковою думкою, принаймні частково, такою, що насправді відбувалась. Інакше кажучи, фантастична повість чи роман розробляє світ і надалі описує часовий проміжок життя персонажів у ньому, а АІ вводить читача у курс справи історіографічною довідкою, й після цього розкриває ту літературну історію, що віддзеркалює ідею та зміст твору. Так, імітуючи основні причинно-наслідкові схеми справжнього світу, АІ література неминуче приходить до реалізації історії (історіографії або хоча б *story*). Для більш філігранного ефекту мімезису бажано, щоб «нова історія» (в ширшому значенні) була альтернативною і, водночас, наближеною до фантастичного сюжету – фактичною альтернативою, запрограмованою письменником (диференціацію значень термінів історія, альтернативна історія, історіографія тощо).

Так, фантастика у XX і XXI ст. також стає метажанром художньої літератури, який використовує надбання своїх, колись дочірніх, жанрів, в т.ч. альтернативної історії. «Жанр, перейнятий з іншої літератури, в новому культурному середовищі зазнає певних видозмін. Взаємодія у жанрі стійкого і змінного, загальнотеоретичного й національно неповторного – одна з найскладніших проблем генології», – пише у передмові до однієї з найавторитетніших вітчизняних праць із жанрології Н. Копистянська¹⁵, однак саме ця проблема піднімає явища жанрового характеру до рівня наджанру, метажанру чи мегажанру.

Другим чинником, що, на нашу думку, нарощує кількість жанрових маркерів, які, своєю чергою, збільшують розмивання меж АІ, стала саме вказана дослідницею теорії жанрів проблема генологічної трансформації на основі традиції конкретної національної літератури в метажанр світової літератури. Тому, власне, говоримо про відкриття, скажімо, В. Кожелянком не просто роману в жанрі АІ для української літератури, а створення специфічного субжанру «альтернативна історія України». Сім романів письменника «Дефіляда в Москві», «Конотоп», «Людинець пана Бога», «Ефіопська Січ», «Трете поле»,

¹² Katsman R. Literature, history, choice, op. cit., P. 45.

¹³ Nicholls P., Clute J. The Encyclopedia of Science Fiction, op. cit., P. 714.

¹⁴ Marusyk I. «Terorium» V. Kozhelyanka [«The Terorium» of V. Kozhelyanko], Ukrayina [The Ukraine], 2005, N 2 (14), P. 14-18 [in Ukrainian].

¹⁵ Копыстьянська Н. Zhanr, zhanrova systema u prostori literaturoznavstva [Genre, genre system in the space of literary studies], L'viv: PAIS, 2005, P. 16 [in Ukrainian].

«Тероріум» і «Котигорошко» заклали фундамент вказаного субжанру й пізніше інші українські письменники взялися за його розробку: Ю. Щербак, М. Кідрук, О. Меньшов та ін.

На розширення географічних меж побутування альтернативної історії (в широкому значенні терміну) ще у XIX ст. вказує у праці «Метаісторія: Історична уява в Європі XIX ст.» Г. Вайт (Hayden White «Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-century Europe»)¹⁶. У XIX ст. європейська цивілізаційна теорія, а відтак й історіографія, складалася подібно до середньовічного уявлення про будову Всесвіту. Думка про те, що абсолютний центр розумної історії людства належить Європі, була розроблена Великою Британією й підтримана надалі Францією, Італією, Німеччиною. Щоправда, поза Західною Європою функціонували інші теорії. Проте культурний розвиток держав нашої частини світу дозволяв монополію на історіографію в її науковому та художньому вияві.

Так, пістряві й неспівмірні ідеї варилися у власному соку протягом століть, то забуваючись, то зринаючи знову й діючи на новий лад. Ж. Ніва (Georges Nivat) назвав цей процес «парниковим ефектом Європи» у статті «Народження та смерть національних міфів». В ідеї Ж. Ніва культурологічна картина світу під назвою «європейська самобутність та спільна історія» віддзеркалює базис появи альтернативної історії як типу мислення, що викристалізується на ґрунті новітньої історії західноєвропейських та слов'янських країн, оскільки Європа складається, так би мовити, з ґрунту різного роду й гатунку, тому для вирощування екзотичних культур на кшталт *Aboretum*, потрібне «добриво» альтернативної історії. Так АІ проникає не тільки в художню літературу, а й у історіографію, інші історичні науки, що по-різному трактують фахівці з історії.

Альтернативність кожної історичної праці та роману зокрема, з року в рік доводила цю внутрішню особливість Європи. З плином часу, реалізуючись у кожній новій національній літературі, АІ не тільки розширювала географічні межі, а й активувала нові жанрові ознаки й перетворювалась із дочірнього жанру, утвореного на стику наукової фантастики, фентезі та історичного роману, в метажанр, який містить множину власних дочірніх жарів.

Р. Кацман у праці «Література, історія, вибір» так характеризує стосунки між літературною АІ та офіційною історіографією: «Альтернативна історія може бути «нормальною» або нормалізованою, але ця її властивість завжди буде другорядною щодо її змістовної характеристики – того факту, що це інша, нереалізована історія. Нереалізована нормальність альтернативної історії не тільки не здатна нормалізувати реальну історію, але також, фактично, підкреслює та зберігає пам'ять про «ненормальну реальну історію». Саме це протиріччя надає альтернативній історії своєї привабливості»¹⁷.

Далі літературознавець вказує на те, що АІ не порушує таким чином усталену історію, проте, навпаки, – змушує носіїв історичної пам'яті зберігати у пам'яті як героїчні, так і трагічні сторінки історії. Р. Кацман вказує на те, що «нормалізація» історії полягає саме в адекватному сприйнятті цієї історичної реалії, а не в її певному трактуванні. Щоправда, тут виникає непросте запитання про право на творення альтернативної історії: хіба ж таке право належить винятково носіям історичної пам'яті певної національної історії чи літератури?

І все ж, створення вдячного ґрунту для одночасного виживання багатьох різномірних, багатоаспектних ідей – полікультурність, полісемантичність як знакові чинники у розвитку культури й, зокрема літератури Європи приводять американський жанр на терени європейського письменства. Найбільшого поширення й читачського інтересу жанр АІ здобуває в німецькій, австрійській, польській, шведській, чеській, голландській літературах. В цьому дослідженні аспектно зацентровано увагу на впливі британської, німецької та австрійської літератур на польську, чеську, українську відповідно, та значенні цих перетинів для становлення цього жанру в українському літературному процесі.

Відхилення можливості альтернатив – це особливість азійської картини світу, що частково вкорінилася на слов'янському просторі. Саме причина ментального колоніалізму країн колишнього СРСР, що й спровокувала майже цілковиту відсутність творів альтернативної історії в літературах України, Словаччини, Болгарії до моменту здобуття цими країнами політичної незалежності, антиподом до якої постає фігура азійської загрози, колоніалізму, що тягнеться від московитів, генетично поєднаних із бусурманством і агресією до сусідніх народів.

Концепція Сходу в сучасному літературознавстві трактується по-різному як культурологічно, так і географічно. Імагологічна парадигма Східного як географічно-культурної доміанти в різних національних інтерпретаціях всебічно розглянута в монографії І. Пупурс «Схід у дзеркалі романтизму (імагологічна парадигма романтичного орієнталізму: на матеріалі західно- й східноєвропейських літератур кінця XVIII-XIX ст.)», 2017 р. Дослідниця вказує на те, що від географічного положення держави, в межах якої проживає певний етнос, створюється унікальне розуміння цього поняття: «Щодо українського романтичного орієнталізму, то тут склалася інакша ситуація. Географічне положення України, її пограниччя зі Східним – Степовим і Кримським, історичні взаємини з Малоазійським (Турецькоосманським) спричинили домінуючі позиції в українському романтичному орієнталізмі тих варіантів Східного, котрі були пов'язані з ними»¹⁸. Отже, глибше, «ботанічний сад» Ж. Ніва символізує «парниковість» європейської культури,

¹⁶ White H. *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-century Europe*, Baltimore&London: The Johns Hopkins University Press, 1973, 462 p. [in English].

¹⁷ Katsman R. *Literature, history, choice*, op. cit., P. 88.

¹⁸ Pupurs I. *Skhid u dzerkali romantyzmu (imaholohichna paradyhma romantychnoho oriyentalizmu: na materialy zakhidno- y*

залежність її розвитку від власних, повторюваних, процесів, власного мікроклімату, на відміну від азійської культури (до якої, в певному контексті, іноді залучають і російську), обираючи точкою відліку західноєвропейські культури і також західнослов'янські або північнослов'янські.

Які процеси в літературі Європи відбулися в перерозподілі жанрів та їхній відгомін в Україні читаємо в працях з літературної генології роману¹⁹. Що ж стосується власне українського сучасного роману АІ, то своєрідною рисою цього різновиду у вітчизняній літературі, яка суголосна західноєвропейському романові, є міфологізація історії в глобальному та локальному значенні цього терміну. Своєрідний порятунок від консервування в європейській літературі реалізує міф. В українській літературній практиці сучасного роману відбувається повторна міфологізація, тобто створення новітнього міфу на ґрунті міфологеми історіографії, про що зауважує в монографічній праці Т. Бовсунівська²⁰. Повторну міфологізацію спостерігаємо, наприклад, у романі В. Кожелянка «Конотоп» на прикладі розшарування історичних наслідків Конотопської битви та міфологізації альтернативних варіантів історії в кожному з них.

Проте міф, народжений у Європі, якісно відрізняється від міфу Європи. Нехай назвемо тут, оказіонально, так би мовити, європейський міф – внутрішнім, а міф Європи – зовнішнім. Розкриття стратегії внутрішнього міфу та етимології й генези зовнішнього, дають у підсумку відповідь на питання про сутність поняття «Європа» у широкому сенсі та в локально географічному. Цей аналітичний ланцюжок є також одним зі способів осягнення шляху від історичного роману до роману альтернативної історії, що з'явився саме в найяскравішому прошарку культури Європи – в літературі. Найперше в літературі Великої Британії (куди прийшов із літератури США) й поширився згодом на західно- та східноєвропейські терени.

Так, у спробі подолання цієї сакралізації пам'яті та на кшталт прийнятої альтернативізації кожного компонента Європи, як уже зазначалося, діють альтернативні *history* та *story(s)*.

Отже, всі дослідження міфу Європи можна зарахувати до суми студій з альтернативної історії. Міфологізм Європи завжди творив альтернативу історизму, і, водночас, вони разом – парадигму значень цієї загадкової частини світу.

Разом із тим письменники, що пишуть альтернативну історію, не завжди роблять це

абсолютно свідомо. Деякі автори вдаються до альтернативізації через технічні потреби (спосіб поєднання відчужених сюжетних ліній, складнощі з переходом між композиційними елементами) й тому не докладають зусиль оформити свої задуми жанровими й стильовими засобами АІ. Тому стан розроблення жанру, як і його дослідження, подібний до айсберга: марковані тексти складають частину наявного банку творів і студій.

Альтернативи Європи і в Європі наскрізь пов'язані з духом руїни. І хоч європейська культура – це сад, за визначенням Ж. Ніва, ці дві різнопланові якості успішно поєднані. Яскравим тому підтвердженням можна вважати есеї Ю. Андруховича «Центрально-східна ревізія». Погляд українця Андруховича на т. зв. стару Європу – це погляд слов'янського поганина, який живе у квітучій країні бароко на християнську руїну Європи перманентного внутрішнього *fin de siècle*.

Цікаво, що момент появи поняття старої Європи важко визначити, навіть складається враження, що Європа є вічно старою. А найцікавіше починається там, на перетині цих двох світів, до яких належать Буковина та Галичина. Від Галичини до студій з десакралізації історії (першого кроку створення в'ядного ґрунту для формування жанру АІ) долучився Ю. Андрухович, зокрема в романі «Московіада» (1992), а від Буковини тихою і копіткою працею взявся латати літературні «білі плями» В. Кожелянка («Дефіляда в Москві» (2000). Трохи альтернатив від О. Ірванця (роман «Рівне–Ровно») та Я. Яновського (роман у співавторстві з В. Найденовою «Долина Бельведеру»), історична містифікація від Ю. Щербака (трилогія «Час») – арсенал базових творів альтернативної історії, з якими українська література увійшла в нове тисячоліття.

Рівень літературознавчого опрацювання досягнень у метажанрі альтернативної історії також неоднаковий у різних національних літературах. США – генетично колонія Великої Британії – найпершими почали творити альтернативну історію. Цей факт не викликає подиву, адже нагальна необхідність існування власної історії реалізувалась у такий простий, з погляду логіки, спосіб. Багаторічний дослідник літератури в жанрі наукової фантастики та фентезі, професор, письменник Дж. Клют підготував і перевидав у двохтисячних роках енциклопедію фантастики²¹. Видання вміщує кілька енциклопедичних статей, де згадується альтернативна історія у різнопланових ракурсах: як субжанр, художній метод і різновид історіографії.

skhidnoyevropeys'kykh literatur kintsya XVIII KHIX st.) [The East in the mirror of romanticism (imagological paradigm of romantic orientalism: on the material of Western and Eastern European literature of the late 18th and 19th centuries)], Sumy: Universytet-s'ka knyha, 2017, P. 7 [in Ukrainian].

¹⁹ Bernads'ka N. Ukrayins'kyu roman: teoretychni problemy i zhanrova evolyutsiya [Ukrainian novel: theoretical problems and genre evolution], Kyiv: Akademvydav, 2004, 368 p. [in Ukrainian]; Bovsuniv's'ka T. Kohnityvna zhanrolohiya i poetyka. Monohrafiya [Cognitive Genreology and Poetics. Monograph], Kyiv: VPTS Kyiv's'kyu universytet, 2010, 180 p. [in Ukrainian]; Buzyna O. «Porazka na polyakh paralel'noyi istoriyi» [Defeat on the Fields of Parallel History], *Kyiv's'ki vidomosti* [Kiev issues], 2000, 29 veres, P. 22 [in Ukrainian]; Yatsuk O. Ekspresyvnist' yak vidchuttya diysnosti u romanakh Vasylya Kozhelyanka «Defilyada v Moskvi», «Lzhenostradamus» [Expressiveness as a sense of reality in Vasyl Kozhelyanka's novels «The Parade in Moscow», «Lzhenostradamus»], *Mandrivets'* [The Traveller] 2000, N 3, P. 47-51 [in Ukrainian].

²⁰ Bovsuniv's'ka T. Kohnityvna zhanrolohiya i poetyka [Cognitive Genreology and Poetics], Kyiv: VPTS Kyiv's'kyu universytet, 2010, 180 p. [in Ukrainian].

²¹ Nicholls P., Clute J. The Encyclopedia of Science Fiction, op. cit.

Висновки. У полі української науки станом на 20-ті роки ХХІ ст. було декілька досліджень, присвячених функціонуванню жанру альтернативної історії. Дослідження харківського публіциста С. Соболева, що вилилося в науково-публіцистичне видання «Альтернативна історія: посібник для хронохічхакерів» (Сергей Соболев «Альтернативная история: пособие для хронохичхакеров») та дисертаційна праця з ономастики «Онімний простір постмодерністського тексту» М. Максимюк, що виконана на матеріалі трьох романів В. Кожелянка, два з яких належать до альтернативноісторичних зразків – «Дефіляда в Москві», «Котигорошко». 2016 року була захищена дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук О. Поліщук «Альтернативна історія в новітньому літературному процесі», присвячена питанням теоретико-літературного спектра. Дисертаційна монографія Р. Кацмана «Література. Історія. Вибір» також актуалізує історико-літературні функціональні риси АІ у зв'язку з творчістю Й. Агнона. Серед закордонних дослідників слід окремо виділити М. Шнайдера-Маерсона та його працю «Те, що майже відбулось. Своєрідність сучасного роману альтернативної історії» (Matthew Schneider-Mayerson «What almost was. The Politics of the contemporary alternate history novel»), що розкриває особливості американського роману АІ та історії розвитку генологічного утворення на тлі романного прямування американської фантастики і фентезі ХХ століття, декларуючи АІ як субжанр, що виник із метажанру фантастичної прози. Натомість, у європейських літературах, як на те вказує Р. Кацман, альтернативна історія виступає «художнім принципом прози, що творить свої закономірності»²², тож його можна окреслити як метажанр.

Саме ж метажанрове утворення протягом століття розшарувалося на окремі субжанри та комбіновані різновиди й прийняло до своїх активів численні фабульні схеми інших жанрів, зокрема

канонічних, таких як історичний роман, белетристика, детективістика, хроніка, фентезі тощо. Розглянемо в наступних підрозділах найважливіші з них для нашого дослідження, ті, що реалізувалися на ґрунті як американської, так і німецької, шведської, британської, австрійської, польської, української, російської, болгарської літератур, – а попередньо з'ясуватимемо термінологічну основу з питання історії альтернативної історії в культурологічному дискурсі, а також жанрово-стильові диференціації АІ, що ще чекають у перспективі на більш прискіпливі й детальні дослідження.

Аністратенко Антоніна – доктор філологічних наук, професор кафедри суспільних наук та українознавства Буковинського державного медичного університету. Наукові інтереси: альтернативна історія, порівняльне літературознавство. Автор понад 140 наукових праць, навчально-методичних статей, у тому числі 5 монографій, 5 навчально-методичних посібників, співавтор 1 національного (міжкафедрального) підручника з української мови як іноземної для студентів вищих навчальних закладів МОЗ України «Українська мова як іноземна» у двох книгах (Книга 2: «Основи професійного мовлення»).

Anistratenko Antonina – Dr. of Philology, Professor of the Department of Social Sciences and Ukrainian Studies in Bukovinian State Medical University. Scientific interests: alternative history, comparative literary studies. She is the author of more than 140 scientific works, educational and methodical articles, including 5 monographs, 5 educational and methodical manuals, recommended by the Ministry of Education and Science of Ukraine, co-author of 1 national (inter-departmental) textbook for English-speaking students of higher education institutions of the Ministry of Health of Ukraine «Ukrainian as a Foreign Language» in two books (Book 2: «The Basics of Professional Speech»).

Received: 11.11.2023

Advance Access Published: December, 2023

© A. Anistratenko, 2023

²² Katsman R. Literature, History, Choice: The Principle of Alternative History in Literature (S. Y. Agnon, The City with All That is Therein), op. cit., P. 5.